هوش محمد ڀٽي / ڊاڪٽر تهمينه مفتي

شاهه عبداللطيف جي ڪلام ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جون فڪري آراڏائيون

A study of philosophical variations in the poetry of Shah Abdul Latif and Shaikh Ayaz

Abstract:

Shah Abdul Latif and Shaikh Ayaz both are outstanding poets of their age and represent socio-political radical metamorphosis in a philosophic syntax and idiom. Their poetic vision and wisdom invariably reflect multifarious hues and varied dimensions and focusing on these aspects enhances social consciousness. World's renowned literary critics acknowledge Shah Abdul Latif as a Universal Poet. Shaikh Ayaz is also highly regarded as a Poet par excellence of the Twentieth century Sindh. He has been variously and vastly impacted by the contemporary literary movements, Marxism, Surrealism, Nationalism, Modernism, Classicism, Symbolism and Progressivism. Both of these poets of Sindh possess a unique individuality predicated on a superlative imaginative flight of fancy and a robust intellectualism. This article attempts to probe into their remarkable distinct poetic characteristics and variations.

شاهه لطيف ۽ شيخ اياز پنهنجي دؤر جا اهم شاعر آهن. جن پنهنجي دؤر ۾ سنڌي سماج ۾ سياسي ۽ سماجي اٿل کي فلسفياڻي انداز ۾ نه صرف پيش ڪيو پر مستقبل ۾ ايندڙ خطرن ۽ خدشن کان پڻ آگاهه ڪيو. سندن شاعريءَ ۾ موجود ڏاهپ ۾ سنڌي سماج جا ڪيترائي رخ ۽ رنگ نمايان آهن. جن کي اجاگر ۽ نروار ڪري سماجي شعور وڌائي سگهجي ٿو.

مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته: ”شاعر ۽ عالم لفظي يا لغوي معنيٰ موجب هڪ آهن. ٻنهي لفظن جي اصل معنيٰ ڄاڻندڙ آهي.“ (1)

شاعري ڪرڻ يا شعر لکڻ به پيغمبراڻي صفت آهي. شاعر به پنهنجي ڪلام ۾ انوکيون ڳالهيون ڪري وڏي ڄاڻ ڏيندا آهن.

شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ گوناگون رمزن، گهڻ پاسائون ڪلام، سرت ساڃاهه ۽ ان تي ٿيندڙ تحقيق، سنڌي سماج کي صدين کان اتساهيندي رهي آهي.

سندس فڪري انفراديت ۽ نرالائپ ڪلام جي سيني سرن جي شعرن ۾ چٽي ۽ پڌري آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کي دنيا جا مڃيل محقق، قديم ۽ جديد دور جو وڏو شاعر مڃي چڪا آهن. سندس شاعري ۾ عالم آشڪار فڪر کي، لطيفي پارکو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ سمجهڻ ۽ پرجهڻ لاءِ تحقيق ڪري رهيا آهن. شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ اعليٰ انساني قدرن تي آڌاريل، امن، سلامتي، انساني ڀائپي، محبت، جدوجهد، انقلاب، حب الوطني ۽ صوفي ازم، ويدانيت ۽ انساني عظمت حاصل ڪرڻ جو پيغام ڏنو آهي. جيڪو هڪ اعليٰ مظهر ۽ سنڌ جو دائمي فڪري اثاثو آهي. شاهه لطيف کي پنهنجي سيهوڳي شاعرن ۾ هڪ الڳ قسم جي انفراديت عطا ڪندي، کيس انسان دوستي، امن ۽ سلامتي جي پيغامبر جي حيثيت ڏئي ٿو. شاهه عبداللطيف سنڌ واسين جي سڃاڻپ آهي. پر پنهنجي دؤر جي روايتي فڪر ۽ نظرين سان ٽڪر کائيندي پنهنجي دؤر جي سماج جي نئين جنم جي عڪاسي ڪئي آهي. شاهه عبداللطيف نه فقط پنهنجي دور جو عظيم شاعر آهي بلڪ هو موجوده دور جو به مهان شاعر آهي، جنهن جو فهم ۽ ادراڪ اعليٰ ۽ آفاقي آهي. ڀٽائي پنهنجي اتم فڪر ۽ ڏاهپ سان سماج کي سمجهائڻ ۽ نئين دڳ لائڻ وارا بيت تخليق ڪيا آهن.

شاهه عبداللطيف جو ڪلام پڙهڻ کان پوءِ اندازو ٿئي ٿو ته هن قديم ۽ سکي ستابي سنڌ، لٽيرن جي ور چڙهيل سنڌ ۽ ماروئي جي آجائپ جا خواب ڏسندڙ سنڌ جي ترجماني، پنهنجي شاعريءَ وسيلي ڀرپور انداز ۾ ڪئي آهي.

شاهه عبداللطيف کان پوءِ سندس فڪري ورثي جو پوئلڳ ۽ اعليٰ شاعري تخليق ڪندڙ جديد سنڌ جو شاعر شيخ اياز آهي. جيڪو انهيءَ سنڌ ۾ جنم وٺي ٿو جنهن آڏو سوين للڪارون ۽ قومي بقا جو سوال ڪر کنيو بيٺو آهي. هو پنهنجي انوکي ذات ۽ ڏانءَ سان، لطيف سائين جي پيروي ڪندي، سندس ڪردارن کي نئين جوش، ولولي ۽ نئين ڍنگ سان پيش ڪري ٿو. هو سڄاڳيءَ جو سڏ ڇڏ ورنائيندي، شاعري کي نئون روپ ۽ رنگ عطا ڪري ٿو. اياز پنهنجي دؤر جي سنڌ ۾، فڪري نواڻ جو هڪ الڳ سج اڀاريو ۽ شاعريءَ جا نوان باب رقم ڪيا آهن.

شيخ اياز ويهين صديءَ جي سنڌ جو هڪ وڏو ۽ شاهه لطيف جو پيروڪار

شاعر آهي. هن شاهه لطيف جيان, جديد سنڌ جي سونهن جي ساک ڏيندڙ شعر چيا ۽ سنڌ سان ٿيندڙ ڏاڍاين, سان گڏ, جر جهنگ, گلن, ٻوٽن, ڳوٺن ڳلين, واهڻن کيتن ۽ گاهن جي فطري سونهن کي ڳائيندي پنهنجي ڪلام ۾ ماضي جي ڪلاسيڪل روايتن کي قائم رکندي نئون ويس اوڍايو. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ تي ان وقت جي حالتن, اعليٰ انساني قدرن تي ٻڌل تصوف جي فڪر ۽ ان جي لاڙن جهڙوڪ: وحدت الوجود, ويدانيت ۽ ٻين تحريڪن جو اثر واضح طور تي محسوس ڪري سگهجي ٿو.

شيخ اياز تي پنهنجي دؤر جديد جي ادبي تحريڪن اشتراڪيت, سرئيلزم, قومپرستيءَ, جديديت, ڪلاسيڪيت, علامت نگاري, ترقي پسنديءَ, شعور جو وهڪرو, سوشل رئيلزم, وجوديت ۽ ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ واري سنڌ جي ماحول جو اثر ٿيو آهي, ٻنهي جي شاعريءَ ۾ اعليٰ انساني قدرن تي ٻڌل اتم فڪر شامل آهن, ٻنهي تي پوندڙ سندن دؤر جي تحريڪن جي اثرن ڪري, هنن اعليٰ ڏات ڏٺين پنهنجي ٻولي ۽ ڌرتيءَ جو اعليٰ آدرشي پيغام, وجودي و قومي بقا وارو اونو ۽ جمالياتي فڪر انگيز شعر سرجيندا رهيا آهن. فقط پنهنجي سماج, پنهنجي ديس جي نه پر دنيا جي ٻين سماجن جي ڏکن ڏولائن کي به پنهنجي شعر ۾ آندو آهي.

ايمرسن جو قول آهي:

”مون کي جڏهن به جديد ادب کي سمجهڻو هوندو آهي ته مان اهو سمجهڻ لاءِ اول ڪلاسيڪي ادب پڙهندو آهيان.“(2)

شاهه لطيف ۽ شيخ اياز وٽ وسيع فڪري موضوع آهن. هنن ٻنهي جي شاعريءَ ۾ جديد فڪر, اتحاد انساني, امن عالم ۽ ٻيا انساني قدر نهايت اوچي نموني موجود آهن. جڏهن ته شيخ اياز جي شاعري جديد نظرين ۽ سنڌ جي اساسي شاعري جو خوبصورت ميلاپ آهي, جنهن تي نه صرف سنڌ پر دنيا جا عالم به تحقيق ڪري رهيا آهن. هتي اها وضاحت ضروري آهي ته آراڏائين جو لفظ, سنڌ جي ٻين عالمن ڊاڪٽر غلام علي الانا, ڊاڪٽر محمد عمر چنڊ, ڊاڪٽر تهمينه مفتي به پنهنجي تحقيقي مقالن ۾ ڪتب آڻي چڪا آهن. پر هتي اسان شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ موجود آراڏائين کي نروار ڪرڻ لاءِ هي تحقيقي موضوع چونڊيو آهي. جيئن سندن اعليٰ اتم ڪلام جو رخ پڌرو ٿي سگهي.

آراڏائين جي باري ۾ معروف عالم ۽ لطيف جي پارکو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي لغات ۾ هي معنائون ڄاڻايون آهن:

آرادو (ج) آرادا: صفت [س. آراڏايه = اڪيلائي ۾ وهندڙ] ع. علحده = الڳ] اڪيلو- علحده- جدا- ڌار- الڳ- آراڏو- آراڏائي-ج- آراڏائيون: ث. علحدگي- وڇوڙو جدائي- ڦوڙائو فراق- (3)

آراڏو-(ج) آراڏا: ذ. صفت [ع. علحده، سن. اراڏايه= اڪيلائي ۾ وهندڙ الڳ جدا، آرادو عجيب، انوکو جنهن ۾ ڪنهن ٻئي جو حصو نہ هجي. اڪيلو- خلاصو- نرالو ازغيبي- الڪ- محويت وارو- متفرق (ث) آراڏي ج. آراڏايون(4)

هنن ٻنهي باڪمال شاعرن جو ڪلام هڪ جهڙو هوندي بہ ڌار ڌار آهي. جنهن منجهہ آراڏو فڪر سمايل آهي.

شيخ اياز تي ڪافي تنقيد ڪئي وئي تہ هو پاڻ کي شاهہ لطيف سان ڀيٽي تہ ڪن وري ڪيس”لطيف ثاني“ بہ چيو هو. پر اياز ڪڏهن اهڙي دعويٰ نہ ڪئي بلڪ هو ڀٽائي جي ڳجهہ کي ڳولڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو:

آڻ پڙهيءَ تي پنهنجون پنبڙيون، ڪہ ۾ اڪڙيون ڪول،
ڀٽ ڏٺي ڀرسان ويهي، پنهنجي ڳجهہ کي ڳول. (اياز)

شاهہ لطيف ۽ شيخ اياز سنڌ جي هر فڪري پاڳي، ٻوليءَ جي حسناڪي، مختلف لهجي (Dialect) ۽ ثقافتي گڻن کي اجاگر ڪيو آهي.

شيخ اياز خود چيو آهي تہ: ”جيڪڏهن ڪو بہ اهڙو انسان آهي جنهن جي آدرش جي ڪسوٽي تي مان پورو سمجهان ٿو تہ اهو ڀٽائي آهي. جڏهن بہ مون کي اهو احساس ٿيو تہ منهنجي زندگيءَ هن جي پيغام سان نہ ٿي ٺهڪي، تڏهن مان پنهنجي زندگيءَ کي اجايو سمجهندس. اهو ئي شاعر ۽ شخص آهي، جنهن جي زندگي ۽ شاعريءَ، منهنجي زندگيءَ ۽ منهنجي شاعريءَ تي بي انتها اثر ڇڏيو آهي ۽ مان انهيءَ کان ئي سکيو هوس تہ“:

طمع جي تنوار، متان ڪرين مڱڻا،
ڏکي ڪنڌ ڌار، موتي ڏئي مٺ ۾. شاهہ (2)

شيخ اياز وري چوي ٿو:

جو چاهين چونڊ تون، مٽيو تو ئي ماڳ،
پورا تنهنجو ڀاڳ، آهي تنهنجي وس ۾.

محمد ابراهيم جويي مطابق:

”اياز جي شاعري سنڌي ٻولي جو ڪرشمو آهي. ٻولين جا اهڙا

ڪرشما جڳن ڪان پوءِ ٿيندا آهن.“(5)

اهڙي طرح هنن ٻنهي اهم ترين شاعرن جي فڪري آراڊائين کي سمجهڻ سان نہ صرف اسان سنڌي سماج جي فڪري انفراديت پر ثقافت، تهذيب بلڪ نفسيات ۽ ادبي خوبين کان بہ واقف ٿي سگهنداسين. هنن عالم شاعرن جو فڪر جدا هوندي بہ مقصد ۽ پيغام هڪ ئي آهي.

هن موضوع تي وڏيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. ڇو تہ اسان کي پنهنجي وقت جي نالي وارن سدا حيات شاعرن جي ڪلام مان فڪري، سماجي، تاريخي قدرن، روايتن ۽ ڏاهپ جو ڏس ملي ٿو.

شاهہ لطيف ۽ شيخ اياز سنڌ جا بہ وڏا ڪلاسيڪل شاعر آهن. شاهہ لطيف ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ اعليٰ انساني فڪر ۽ موضوع سندن هر شعر، بيتن ۽ واين جي ڪئنواس تي اعليٰ نموني چٽيل آهن. هنن ٻنهي وڏن شاعرن جي شاعريءَ جي هر ڏسا تي تحقيقي مطالعي مان اسان کي تاريخ، فلسفي، انسانيت، نفسيات، وطن پرستي، تصوف، عشق، محبت ۽ جدوجهد جو پيغام مليو آهي.هي هڪ نئون تحقيقي رخ آهي.

ڊاڪٽر عابد مظهر موجب :

”شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي مڪمل شاعري صوفياڻي فڪر سان لاڳاپيل آهي. سنڌ جي هر پراڻي ۽ نڪور ادبي سرجڻهار شاهہ جي شاعري کي نہ ٿو پڙهي. تسيتائين هو تصوف کي سمجهي ئي نہ سگهندو ۽ نہ وري جديد ادب جي لاڙن کي ڇهي سگهندو. ڇاڪاڻ جو شاهہ جي شاعري نہ فقط ڪلاسيڪل صوفي مت جي شاعري آهي پر جديد فڪر جي پڻ نمائندگي ڪري ٿي. جنهن ۾ سماجي مسئلن جي مختلف پاسن کان جيڪا شاعري ڪيل آهي، سا هڪ جديد سوچ رکندڙ سياسي ۽ سماجي مفڪر جي ئي ٿي سگهي ٿي. شاهہ جي شاعري جو اڄ بہ سنڌي سماج تي اثر جيئن جو تيئن قائم آهي.“ (6)

شاهہ عبداللطيف ۽ شيخ اياز جي وقت ۾ سنڌي ٻوليءَ، قوميت ۽ ڪلچر جو مسئلو ساڳيو ئي نظر اچي ٿو. ٻنهي جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ کي جيڪي خطرا درپيش هئا اهي ساڳيا لڳن ٿا. شاهہ لطيف جي وقت ۾ مغلن جي دؤر ۾ فارسي جو تسلط هو تہ شاهہ ان جي مخالفت ڪندي سُر آسا ۾ چوي ٿو:

جي فارسي سکيو گولو توءِ غلام،
اجيو تہ آب گهري، ٻکيو تان طعام،
جو ٻڌو ٻن ڳالهائين، سو ڪئين چوائي ڄام،
ايءُ عامن سندو عام، خاصو منجهان نہ ٿيو. (شاھہ)

اهڙي طريقي سان جڏهن شيخ اياز جي دؤر ۾ سياسي طرح اردو (هندي) ٻوليءَ کي قومي ٻولي جو درجو ڏئي سنڌي جي حيثيت کي ختم ڪيو ويو تہ ان تي اياز چيو:

پنهنجي ٻوليءَ ۾ ميان! جڏهين چوندين ”ماءُ“،
توکي اهڙو ساءُ، ڏيندي ٻئي ٻولي ڪٿي؟ (اياز)

ڊاڪٽر شازيہ پتافي مطابق:

”شيخ اياز ڪميٽيڊ شاعر هو. هو پنهنجي ذميدارين ۽ قلم جي طاقت ۽ عظمت کان چڱي طرح واقف هو. هو هڪ سپاهيءَ وانگر سڄي زندگي ماڻهن جي سماجي، سياسي، معاشي، معاشرتي ۽ سڀ کان وڏيڪ ذهني غلاميءَ خلاف وڙهندو رهيو.“(7)

شاھہ عبداللطيف مڙس ٿي وڙهڻ جي ڳالھہ ڪري ٿو ۽ پنتي پڇڻ واري کي نندي ٿو جيئن سر ڪيڏاري ۾ هئين چيو اٿس:

پڳو آءُ نہ چوان، ماريو سين وسهان،
ڪانڌ منهن ۾ ڌڪڙا سيڪيندي سونهان،
تہ پڻ لڄ مران، جي هونس پٺ ۾ . (شاھہ)

شيخ اياز اها ئي وڙهڻ واري ڳالھہ نئين انداز سان هئين ڪري ٿو، هو پنتي وڃڻ ۽ پڇڻ وارن کي بهادري سان وڙهڻ جو درس ڏئي ٿو. سُر ڪيڏاري مان هي بيت:

سدا آيا سنڌ ۾، نوان نادر شاھہ،
ڪانهي ڪا تاريخ ۾ ويڙھہ سوا ڪا ٻي واھہ،
متان سوچو ساھہ، متان موٽو ماڳ کان. (اياز)

شاھہ لطيف جون سورميون تصوف ۽ تمثيلي انداز ۾ پيش ٿيل آهن جن جي وسيلي تصوف جي نازڪ نقطن کي سمجهايو آهي ۽ انسان جي جدوجهد جي رخن کي بہ ظاهر ڪيو آهي. شيخ اياز انهن سورمين کي پنهنجي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. جئين هو سهڻي کي پڪي گهڙي ناهڻ جو چئي جدت بخشي ٿو.

شاهہ لطيف جي ڪلام ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ جمالياتي آراڏائيون پڻ موجود آهن. جماليات فلسفي جي هڪ شاخ آهي. جنهن ۾ حسن ۽ ان سان لاڳاپيل موضوعن کي بيان ڪيو وڃي ٿو. ماهرن حسن لاءِ الڳ نظريا ڏنا آهن. اسان شاهہ عبداللطيف ۽ شيخ اياز جي نظريہ حسن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين. شاهہ لطيف وٽ حسن ۽ خوبصورتي جو منفرد تصور ۽ معنائون آهن جڏهن تہ شيخ اياز وٽ انهن جي ترجماني مختلف انداز ۾ ڪئي آهي. شاهہ لطيف جسماني خوبصورتيءَ کي ايتري اهميت نٿو ڏئي پر شيخ اياز جسماني حسن کي نمايان طور بيان ڪيو آهي. اياز جي حسن جو تصور سگمنڊ فرائيڊ جي ڏنل جنس واري نظريي مطابق آهي. شاهہ وٽ پنهنجي صوفياڻي معنيٰ ۾ تصور آهن. پر لطيف سائين ڪٿي ڪٿي جسماني حسن کي بہ تشبيهي انداز ۾ پيش ڪيو آهي جئين هن شعر ۾ شاهہ مارئي جي ٿور کي وچ جي واراڪن سان ڀيٽي ٿو.

اپريو آس ڪري ساٽيهہ مٿان سج،
پکي هيٺ پدمٽي، ڪرڏي وراڪا وچ،
جهڙي صورت سج، تهڙي مورت مارئي.

(شاهہ)

ستيءَ ڳالهہ سئي، سرتين سنجڻ چڏيو
ماروئڙن کي محلن ۾، اڳي ڪا نہ هئي،
عمر آءُ مئي، ان اياليان اڳهين.

(شاهہ)

شيخ اياز وري سر مارئي ۾ ان کي هن طرح لکي ٿو:

ٽڙي ڪاري اُس، سورج مکي جئين،
ڏک ڏسي مان تئين، سرسي ٿيان سونهن ۾.

(اياز)

اج نہ کوهي نار، نہ هو گهڙا چيلهہ تي،
ائٽ اجارا، وينگس چاتي چوڙن وار،
ڪوڙي سج نهار، ورت سوڙ اس ۾.

(اياز)

شاهہ عبداللطيف، حسن کي آزادي سڏي ٿو. قيد ڪيل ماروي پاڻ کي ميري منهن واري ۽ ٻي سوهڻين ٿي ڀانسي.

سونهن وڃايم سومرا، هتي اچي هاڻ،
ڪئين لهندم ڪاڻ، حسن هتي ويو.

(شاهہ)

شيخ اياز جي مارئي وري قيد، ڏک ۽ مصيبت ۾ اچي وڏيڪ خوبصورت ٿي وڃي ٿي. مک موتيءَ جهڙو ٿي پوي ٿو. جڏهن مرد قيد ۾ رهي بهادر ٿي سگهي ٿو تہ عورت ڇو نہ عورت بہ قيد ۾ اچي سورمي بڻجي سگهي ٿي.

سونهن نہ ويندي سومرا! ڏان ڏئي ٿو ڏک،
موتي جهڙو مک، اڳ کان اڳرو ٿيو.

(اياز)

سونهن وڃايم سومرا، سڪر جهڙي سونهن،
دل ۾ دکي دونهن منهنجو منهن ميرو ٿيو.

(شاهہ)

جئن جئن تنهنجي جاڙ تئن مان سرسي سونهن ۾،
اڀري مٺ پهاڙ چنڊ لڳي جئين چيٽ جو.

(اياز)

ڊاڪٽر شازيہ پتافي موجب:

”شيخ اياز جو اجتماعي غلامي وارو دؤر هو. هن پاڪستان ٺهڻ کان اڳ واري غلامي ۽ پوءِ آزادي جي نالي ۾ غلامي کي ڏٺو هو. ڪيس فيض احمد فيض وانگر احساس هو تہ هيءَ اها صبح ناهي، جنهن جو انتظار هو جنهن جي لاءِ ماڻهن بي انتها قربانيون ڏنيون هيون.“ (8)

جيئن لطيف صدين جي تاريخ کي پنهنجي ڪلام ۾ سمويو آهي اياز بہ هن جيان پنهنجي تاريخ ۽ فڪر کي پنهنجي ڪلام ۾ سموئڻ جا جتن ڪيا آهن ۽ سندن ڪيل شاعريءَ دؤرجو داستان بڌائي ٿي. انهن ۾ هڪجهڙائپ هوندي بہ، تشبيهن، استعارن ۽ رمزن جو استعمال ڌار ٿيل آهي. شاهہ لطيف پنهنجي دؤر جي Status-quo کي قائم رکندي پنهنجي ڪلام ذريعي جمود کي ڀرپور نموني ٽوڙڻ جي

ڪوشش ڪئي ۽ هڪ نئين سنڌ جو خواب اُڻيو ان جي تشڪيل ڪئي. شيخ اياز ان فڪر ۽ پيغام جو وڏو شارح ۽ مفسر ٿي جديد سنڌ جي تشڪيل ڪندي، نون روين جي روايت وجهي ٿو.

ڪجهه شاهه ڏني، ڪجهه شيخ ڏني،
هن سنڌڙي کي صورت، لوڪو!

(اياز)

ڪڪر برج پرين، جت سڄڻ سرهيون ڪن،
منڌائتي مينهن جون جهلون ٿيون جهلن،
آءُ پڻ ان مٿان تن، شل انڌلٺ ٿي اچان.

(شاهه)

سنڌ جي فڪري تشڪيل ڪندڙ هنن مهان ڪوين جي ڪلام ۾ سنڌ جي صدين جي شعور جو پڙاڏو آهي. اهو فڪري پيغام جو ورثو شاهه لطيف کان ٿيندو اياز تائين اچي ٿو. شيخ اياز شاهه جي نظريي جي هڪ عظيم سپهه سالار شاعر جيان پوئواري ڪندي حفاظت ڪري ٿو.

تاج جويو مطابق:

"سائين جي ايم سيد ۽ شيخ اياز هڪ ئي مٽ مان مڏ پيتو هو. سنڌ جي هن پنج هزارن سالن جي شعور مان سرڪيون پريون هيون. شاهه لطيف ٻنهي جو رهبر هيو." (9)

سنڌ جي ان هزارن سالن جي ساڃاهه کي جتي شاهه لطيف سنواري نروار ڪيو ان جي پيروي ڪندي، شيخ اياز اها ئي راهه چونڊي ۽ سنڌ جو مهان ڪوي شاعر ٿيو. شاهه لطيف لاءِ اياز چئي ٿو:

ڪٿا ڪنيم ڪيچ مان، ڪليا تنهنجا ڪيت،
مون وٽ مڙئي بيت، تو وٽ آهن آيتون! (اياز)(4)

شيخ اياز شاهه لطيف کان انتهائي متاثر هو. ان مان عشق جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان جي ڪوڙ ڪتابن جا نالا شاهه لطيف جي بيتن تان ڪنيل آهن. سنڌ ڌرتيءَ جي ٻاڻي ٻوليءَ، ڪلچر، تهذيب سان ڀٽائي جي عشق جيان شيخ اياز به ان ئي ديوانگي ۾ سرشار هو.

شيخ اياز پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ لکيو آهي ته: ”مان ڀٽائي جي پيرن جي خاڪ، جي ڀٽائي نه هجي ها ته منهنجي شاعريءَ وجود ۾ ڪئين اچي ها.“ (10)

ٻئي هنڌ پنهنجي ڪتاب ”ڪونجون ڪرڪن روهه تي“ جو انتساب ڪندي لکيو اٿس:

”تون پارس آءُ لوهه، سڄين ته سون ٿيان. تنهنجي جتي جي متي-شيخ اياز“

شاهه لطيف پنهنجي دؤر ۾ ان کان صدين پراڻن شاعرن جو اثر ورتو ۽ ڪيس صدين جي تاريخ جي واقفيت هئي.شاهه لطيف تي ڀڳت ڪبير ۽ ٻين شاعرن جو اثر ظاهر ظهور آهي. شيخ اياز به دنيا جي تقريبن سڄي ادب کي اٿلائي پٿلائي، پنهنجي تخيل ۾ ولوڙيو ۽ ان جون جهلڪيون سندس ڪلام ۾ نمايان آهن. هن دنيا جي هر مظلوم جي ڳالهه ڪئي جئين :

جنهن وقت به ڪنهن جو طوق ٽٽو،
مون ائين سمجهيو ڄڻ منهجي گردن آجي ٿي.

(اياز)

سُر نارائڻ شيام ۾ ڀڳت ڪبير سان گفتگو ڪندي چوي ٿو:

ساري رات ڪبير سان، تون مون ڳالهايو،
ڌرتي امبر ٿي وئي اهڙي پر ڳايو.
ور ور ورجايو، نياپو هن جي نينهن جو.

(اياز)

يونان جي فلسفي هراڪليٽس ڪائنات جي باري ۾ نظريو ڏنو ته ڪائنات ۾ ڪجهه به دائمي (permanent) نه آهي شيون تبديلي جي عمل ۾ آهن، ڪجهه به دائمي نه آهي، سواءِ تبديلي جي عمل جي. اياز ان جي پوري فلاسافي کي پنهنجي هڪ شعر ۾ بيان ڪيو آهي.

لهر اها ئي لهر ڪٿي آ،
گذري ويو جو پهر ڪٿي آ.

شاهه لطيف به وقت ۽ تبديلي جي حوالي سان پنهنجو خيال پيش ڪيو آهي:

غافل! غفلت ڇوڙ تون ڪيئن اٺاسي اوجهرين،
ڇپاتا ڇڙهي ويا، وڃي پهتا توڙ،
نيٺن ننڊ اکوڙ جم ورن ۾ واڪا ڪرين.

شيخ اياز ماضي جي تسلسل کي اڄ جي دؤر سان ڳنڍي سنڌي شاعريءَ ۾ نواڻ آندي آهي جئين هو چوي ٿو:

ساڳي ڳالهه چئي ٻُلي، ڀٽائي!
توجا لنوائي، ٻوڙي ٻوجهه سين. (اياز)

شاهه عبداللطيف جو روميءَ سان لڳاءُ هو. ڀٽائي پنهنجي شعرن ۾ روميءَ جي واڪاڻ ڪئي آهي، سر يمن ڪلياڻ ۾ چوي ٿو:

طالب ڪٿر، سونهن اي روميءَ جي رهاڻ،
ڀهرين وڃڻ پاڻ، پسڻ پوءِ پرين کي.

نويد سنديلي موجب: شاهه سائين جيان شيخ اياز پڻ زندگي جي اعليٰ مقصدن ۽ قدرن جي ڳالهه ورجائي ورجائي ڪري ٿو. محبت جا قدر پئسي ڏوڪڙ ۽ شين جي حاصلات کان گهڻو مٿانهان آهن." (11)

نتيجا: هن تحقيقي مقالي جو تعلق سنڌ جي اساسي ۽ جديد سنڌ سان آهي سنڌ جو اساسي ادب ۽ جديد سنڌي سماج جو عڪس ۽ اولڙو آهي. ادب، ٻوليءَ، يا ثقافتي تاريخ پڙهڻ يا تحقيق ڪرڻ سان توهان ان جي سماج جي ڄاڻ حاصل ڪري سگهو ٿا. شاهه عبداللطيف، جاگيرداري سماج ۾ رهندي تمثيلي ڪردار ڪٽي، ڪين پنهنجي ڪلام ۾ سرجيو. ان جي پيٽ ۾ شيخ اياز وٽ ترقي پسند قدر آهن ۽ ڪردار بہ ان دؤر جديد جا آهن.

1. هن موضوع تي تحقيق ڪرڻ سان شاهه لطيف ۽ شيخ اياز جي فڪري آراڏائين تي روشني وڌي وئي.
2. هن موضوع وسيلي آيل فڪري نواڻ کي سمجهڻ ۾ مدد ملي آهي.
3. هن تحقيق جي وسيلي فڪري آراڏائين جي اپٽار سان، ان وقت جي تاريخي، سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي تحريڪن ۽ لاڙن جي پڻ ڄاڻ حاصل ٿيندي.
4. شاهه ۽ شيخ اياز جي فڪري آراڏائين وسيلي لطيف ۽ اياز جي فڪري ۽ فني رخن تي روشني پوندي ۽ ان انداز جي تحقيق جو لاڙو وڌندو.
5. شاهه عبداللطيف ۽ شيخ اياز جي بيتن تي ڪيل اهڙي فڪري آراڏائين واري تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ وسيلي گهربل تحقيق جو ڪنهن حد تائين پورائو ٿيو آهي.
6. هن موضوع تي اهڙيءَ تحقيق ٿيڻ کان پوءِ ٻين سنڌي اساسي شاعرن تي ٿيندڙ تحقيقي ميدان ۾ وڌيڪ دلچسپي وڌندي.

7. شاهہ لطيف ۽ شيخ اياز جي بيتن جو تحقيقي اڀياس نهايت ئي ڳوڙهو ڪم آهي، جنهن سان ٻنهي شاعرن جي شاعريءَ جي فڪري نرالائپ جي وڏيڪ ساڃاهہ ۽ پرجهہ حاصل ٿي آهي.
8. هن تحقيق سان شاعريءَ جي حوالي سان هڪ نئين موضوع جو اضافو پڻ ٿيو آهي.

حوالا

1. قليچ مرزا بيگ، شعر جو شرف ۽ شان، مهراڻ، شاعري نمبر، سنڌي ادبي بورڊ جامشورو، 1991ع.
2. لڇمڻ ڪومل، وهي ڪاتي جا پنا، پيج_571_روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو2015ع.
3. جامع سنڌي لغات جلد اول_ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سنڌ، 1960ع، ص_ 38_ ڪالم_ ٻيون.
4. جامع سنڌي لغات جلد اول_ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سنڌ، 1960ع، ص_ 39_ ڪالم_ پهريون.
5. جويو تاج، مان ورٽو هان مان ورٽو ها، مارئي اڪيڊمي سڪرنڊ/حيدرآباد سنڌ، 2000ع، ص 23.
6. عابد مظهر ڊاڪٽر، امرتا_شاهہ ڀٽائيءَ جي صوفياڻي شاعريءَ جو جديد شاعري تي اثر، شاهہ لطيف نمبر، حيدرآباد، مارچ 2011ع، ص_283.
7. شازيہ پتافي ڊاڪٽر، هي متوارو جيءَ جيارو_شيخ اياز، ڪينجهر تحقيقي جرنل، شمارو 13، سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي جامشورو، سال 2010ع، ص_162
8. ساڳيو ص_157
9. جويو تاج، مان ورٽو هان مان ورٽو ها، مارئي اڪيڊمي سڪرنڊ/حيدرآباد سنڌ، 2000ع، ص 14.
10. شيخ اياز ڪٿي نہ ڀڄبو ٽڪ مسافر، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2008ع.
11. ساڳيو.
12. نويد سنديلو شيخ اياز جي غزلن جا تخليقي رخ، ڪينجهر تحقيقي جرنل، شمارو
13. سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي جامشورو، سال 2016ع، ص_96